

Mátyás-Rausch Petra
BÁNYAIGAZGATÁS A MAGYAR KIRÁLYSÁG
ÉS AZ ERDÉLYI FEJEDelemség TERÜLETÉN (1571-1613.)

Általános jellemzők

Tanulmányomban a Magyar Királyság északi részén, illetve az erdélyi állam területén található nemesérbányászathoz kapcsolódó bányai igazgatási struktúrát tekintem át, a többi bányászati ágazat (só, vas) nem képezi kutatásaim tárgyát.

A címben meghatározott földrajzi egység három részre bontható. A Magyar Királyság három jelentős bányavidékkel rendelkezett: az alsó-magyarországi bányavidék (Garam menti bányavárosok), a felső-magyarországi bányavidék (Szepesi-, illetve Gömöri-érchegység), illetve a szatmári bányavidék (Szatmár vármegye).¹ Az egyes bányavidékeket két különböző központi kormány szerv irányította, a Garam menti bányavárosokat a Bécs központú Alsó-Ausztriai Kamara, a Felső-Magyarországi bányavidék és a szatmári bányavárosok pedig a Szepesi Kamara alá tartoztak.² A harmadik egységet az erdélyi állam nemesércet bányászó városai alkották, vezetésüket az erdélyi fejedelmi kancellária és a fejedelmi javakat kezelő prefectus látta el, speciális pénzügyi szerv nem állt a bányai igazgatás élén.³

A bányai igazgatás földrajzi keretének megvizsgálása után a szerkezeti alapelveket kell áttekintenünk. A Habsburg Monarchia kormányzati rendszerébe tartozó kamarák újkori típusú, kollegiális és szakmai alapon működő modern pénzügyi igazgatási rendszert képeztek, amelyek megalakítása I. Ferdinánd magyar király reformjai között valósult meg. Az újkori típusú kamara-rendszert a magyar uralkodó az osztrák örökös tartományokban, és a Magyar Királyság területén uralkodásának első éveiben kezdte el megszervezni, témánk szempontjából az Udvari Kamara, mint legfőbb pénzügyi igazgatási szerv, az Alsó-Ausztriai Kamara illetve a Szepesi Kamara megalakítása lényeges.⁴ Az 1527-ben meg-

¹ ZSÁMBOKI 1998. 136-138.

² EMBER 1946. 60-61. illetve 165.

³ TRÓCSÁNYI 1980. 232. illetve 326.

⁴ WINKELBAUER 2003. 470-476.

szervezett Udvari Kamara (*Hofkammer*) alárendeltje lett az Alsó-Ausztriai Kamara (*Niederösterreichische Kammer*) és az 1571-ben újjászervezett Szepesi Kamara (*Zipserische Kammer*). Így egy jól működő, hierarchikus szisztéma jött létre. A kamarák vezetése a kamarai tanácsból és az elnökből állt, a döntéshozatal kollegiális módon történt, azaz a felterjesztéseket szavazásra bocsátották, a többségi szavazat kötelező volt az elnökre nézve, bár neki döntő szava volt a szavazás alakulásában, de a döntések nagy többsége közösségi alapon született meg. A kamarák vezetése és helyi alkalmazottjai is szakemberek voltak, egy adott igazgatási terület szakértői. A kamarai alkalmazottaknak szoros meghatározott munkarendje volt, fizetésüket a kincstárból utalták, és munkájukért saját vagyonukkal voltak felelősek.⁵

A két helyi kamara (*Länderkammern*) döntés-előkészítő szerepet töltött be az ügymenet során, amely azt jelentette, hogy az Udvari Kamara javaslatot kért Kassáról, illetve Bécsből a területi elosztás értelmében egy adott probléma megoldásával kapcsolatban, majd ezeket a feliratokat tárgyalta meg a tanács ülésén.⁶ A Szepesi Kamara tanácsában született felterjesztéseket először az alsó-ausztriai kamarai tanács tanulmányozta át, majd ezek után küldte tovább az Udvari Kamarának. Erre azért volt szükség, mert a magyar illetékességű kamara stratégiaileg fontos bányavidékeket igazgatott, ezért a tervezetek több lépcsős átvizsgálása összbirodalmi érdekeket szolgált. Emellett az alsó-magyarországi bányavárosok területén több jól képzett bányászati szakember dolgozott, mint Felső-Magyarországon illetve a szatmári bányavárosokban.⁷ A fenn vázolt rendszert a magyar rendek az ország szuverenitásának megsértéseként fogták fel, ezért állandó jelleggel szerepelt sérelmeik között az alárendelt viszony megszüntetése. Erre azonban végül, nagyon reális okok miatt, korszakunkban nem került sor.⁸

Az Erdélyi Fejedelemségben kialakult igazgatási rendszer ettől teljesen eltérő volt. Késő középkori alapokon nyugvó bányakamarai rendszer működött,

⁵ Uo. Kamarai tisztviselői karrierekre ld. KENYERES 2008. 201-207.

⁶ GECSÉNYI 2001. 57-58.

⁷ *Documente* III. 64. illetve GÜNDISCH 1933. 9-10.

⁸ A 19. századi történetírás is sokáig a rendi szemlélet alapján vizsgálta az Udvari illetve az Alsó-Ausztriai Kamara szerepét a magyar pénz és bányai igazgatásban. A jelenleg folyó levéltári alap kutatások azonban ezt a negatív képet jelentősen árnyalhatják, és leginkább a döntés előkészítésre helyezik a hangsúlyt.

a bányák, illetve a hozzájuk tartozó kamarák, beváltó helyek az esetek döntő többségében magánbérlok kezén voltak.⁹ Az erdélyi államban egy központi végrehajtó szerv, a fejedelmi kancellária párhuzamosan volt jogosult az ércbányászat és a pénzverés ügyei intézésére a fejedelmi javakat felügyelő fejedelmi praefectussal együtt. A nem tisztázott feladatkörök miatt az igazgatás kevésbé működött hatékonyan, mint a Magyar Királyság területén található kamarai igazgatás. Ezt a tendenciát próbálta meg felszámolni a Habsburg kormányzat a 16. század második felében és a 17. század legelején, az ország-egyesítés rövid időszakában. I. Rudolf nevéhez köthető az 1604. évi rendelet, amely az erdélyi újkori típusú kamara felállításáról szólt. Ennek az uralkodói leiratnak volt előzménye, már 1603 márciusában kinevezte az Udvari Kamara a nagyszebeni Renner Jánost az erdélyi királyi jövedelmek igazgatójává és felügyelőjévé.¹⁰ 1604 januárjában megszületett utasítás értelmében az új hivatal vezetője, az igazgató (*director*) mellé két tanácsost kellett kinevezni. Felügyelője az Udvari Kamara lett, feladatát és hatáskörét igen tágan értelmezte az instrukció. Ezek szerint a királyi javak és bevételi források, köztük az érc-beváltásból és pénzverésből származó haszon kezelése és a velük kapcsolatban felmerülő ügyek intézése lett volna a kamara feladata. A Partiumhoz tartozó uradalmakat a Szepesi Kamara alá rendelte az utasítás, de az erdélyi kamara tisztviselői felügyelheték a helyben folyó ügyintézés, eljárási joga csak a Kassán székelő kormány szervnek volt. Az ércbányászat teljes koordinációja nem volt kivitelezhető a kamarai rendszerben, ezért egy részét bérbe kell adni megbízható vállalkozóknak. Erdélyben kevés a szakértő bányász, ezért az Udvari Kamara küldött volna szakembereket az alsó-magyarországi területről, illetve az osztrák örökös tartományokból. A tisztviselői kar kialakítására nagy hangsúlyt fektetett az Udvari Kamara, ezért előírta a leendő elnöknek, hogy felkészült, megbízható szakembereket válasszon be. A pénztári kifizetéseket és a bevételeket a pénztárnok könyvelte volna el. Az ellenőrzés a többi, magyar területen működő kamaráéhoz lett volna hasonló, a meghatározott időközönként benyújtandó számadásokat először a kamarai számadásmester nézte volna át, és onnan került volna az Udvari Kamara számvevőhivatalának az asztalára. A kamara központja

⁹ TRÓCSÁNYI 1980. 229-232. illetve GYÖNGYÖSI 2008. 185-197.

¹⁰ EMBER 1946. 426-427.

Kolozsvár lett volna, mivel közelebb feküdt a többi Habsburg-országgrészhez, mint Gyulafehérvár, és fontos gazdasági centrum volt a 17. század elején.¹¹ A kamara felállítására a tizenöt éves háború Erdélyben lejátszódott eseményei miatt nem került sor.

A bányagazgatás felépítése a Magyar Királyság területén

A központi igazgatási és ellenőrző szerv az Udvari Kamara volt, általában Bécs központtal, de I. Rudolf uralkodása alatt a kamara kettévált. A magyar király és német-római császár udvara Prágába költözött, így a kamarai vezetés egy része az új fővárosba került, míg a hátra maradt tanácsosokból jött létre az ún. „*hinterlassene Hofkammer*” bécsi székhellyel, ez a testület volt felelős a magyarországi ügyek intézésért.¹² A lokális bányagazgatást ugyancsak Bécsből és Kassáról intézték, az alsó-ausztriai és a szepesi kamara szakemberei. Kritikus esetekben, mint például ha egy tisztviselőben megrendült a kamara bizalma, illetve háborús időszakokban, amikor újra szükség volt az adott bányauradalom feltérképezésére, képzett, helyismerettel rendelkező tisztviselőkből álló bizottságokat küldtek ki a helyszínre, ez a kamarai komisszió kiegészült a helyi befolyásos tárnatulajdonosokkal, bányaművelőkkel.¹³ A bizottságok kiküldését komoly előkészítés előzte meg, az instrukció elkészítése a helyi kamarák bevonásával, illetve a tagok kiválasztása. A bizottság munkájának befejezéseként egy részletes jelentést küldtek az Udvari Kamarának.

A helyi igazgatás legfőbb vezetője a főkamagróf volt, helyettese pedig az alkamagróf. Először Körmöcbányán, majd az itteni bányászat hanyatlásával Selmezbányán székeltek. Mindkét városban volt bányahivatal, ahol ércbeváltás folyt, Körmöcbányán működött pénzverde, ahol a Magyar Királyságban érvényes pénzverőlátat is meghatározták.¹⁴ A két kamaragrófi hivatal felállításával I. Ferdinándnak, majd fiának, I. Miksának az volt a célja, hogy az egyik legfontosabb magyarországi jövedelemforrást, amely 1548-ben megkötött augsburgi szerződés értelmében került vissza a magyar uralkodó tulajdonába, és annak igazgatását beleilleszti az összetett monarchia közös kormányzati

¹¹ EMBER 1946. 431-432. Vö. OBORNI 1996. 165-176.

¹² ÖStA HKA Hof. Prot. 1579 fol. 112-113.

¹³ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12b. fol. 563-564., 700-701. illetve 904-921.

¹⁴ ZSÁMBOKI 1998. 157.

szervezetébe.¹⁵ A két kamaragrófnak a feladata volt, hogy a kisebb hivatalokat ellenőrizze, a bányászat igazgatását a központi hatóságok rendszerébe bekapcsolja, és a bányarendtartás betartását felügyelje. A főkamaragróf, mint, az alsó-magyarországi bányavárosok királyi „helytartója” a legfőbb igazságszolgáltatási hatalmat is gyakorolta, idetartozott az összes büntető, bánya és polgári per. A selmecbányai és körmöcbányai bányahivatal ércbeváltási és pénzverési folyamatára különös figyelmet kellett fordítaniuk, mivel ebből a két királyi felségjognak számító folyamatból jelentős bevétele származott a kincstárnak.¹⁶ A modern kamarai rendszer nagyon fontos eleme volt – ahogy már említettük – a bányakamara és hivatal vezetőjének kötelező számadása, valamint az ehhez kapcsolódó helyi és központi ellenőrzési szerv. Az alkamaragrófnak kötelessége volt számadás készítése minden negyedévben, amelyet a főkamaragróf terjesztett fel az alsó-ausztriai kamarának. A számadásokban a bevételnek és a kiadásoknak kellett szerepelnie, több esetben kivonatolták ezeket. A helyi ellenőrző szerv az ellenőr (*contrascriba*) volt, főfeladata az ellenszámadás (*ratio*) készítése, amelyet a számadással együtt kellett felküldeni, ha a két kimutatás megegyezett, akkor a végső felmentő levelet a tisztviselők számára az Udvari Kamara bocsátotta ki. A két tisztviselő munkáját a kamara központjában ellenőrizték le, a számvevő hivatalban (*officina rationaria*).¹⁷

A Szepesi Kamara alá tartozó felső-magyarországi és szatmári bányavárosok igazgatása hasonlóan működött, annyi eltéréssel, hogy ebben a két térségben nem neveztek ki fő-, illetve alkamaragróft. Az 1571-ben újjáalakított Szepesi Kamara kevésbé jól kiépített rendszerrel rendelkezett, és komoly szakemberhiánnyal küszködött. Az alsó-magyarországi bányavárosokkal szemben a Szepesi Kamara illetékessége alá tartozó városok esetében a középszintű igazgatás nem volt megosztva két tisztviselő között, a felelősség a bányakamara vezetőjén volt, a forrásokban szerepel a latin, illetve német megnevezése is: *perceptor*, valamint *Einnehmer*. A tisztség betöltőjének feladata volt az ércbe-

¹⁵ ECKHART 1914. 198. Az augsburgi szerződést I. Ferdinánd hűgával, Máriával kötötte meg, II. Lajos özvegye ebben mondott le a jegyajándékait képező uradalmakról illetve az alsó-magyarországi bányavárosokról. Ld. KENYERES 2008. 64-65. Az összetett monarchia fogalmára ld. PÁLFFY 2010. 77-85.

¹⁶ ECKHART 1914. 212. Királyi felségjogra ld. GYÖNGYÖSI 2008. 186. illetve ÖStA HHStA Ung. Akten Fasc. 116. fól. 24-27.

¹⁷ KENYERES 2008. 124-127. illetve EMBER 1946. 164.

váltás, a finomítás és a pénzverés felügyelete, a pénztári ügyletek kezelése. Több esetben neveztek ki a pénztárnok mellé bányamestert (*magister montium / praefectus rei metallica*), aki a bányászatot felügyelte a kincstári tulajdonban lévő tárnákban. A bányamesteri poszt későközépkori eredetű volt, az adott korokban kizárólag ad hoc jelleggel töltötték be.¹⁸ A késő középkori alapok a bányakamarák szerkezetében is felfedezhetők. Az Anjou-korban kialakított kettős igazgatási rendszer a 16. században tovább működött az új típusú mechanizmus mellett. A kettős igazgatás azt jelentette, hogy az ércbeváltást és finomítást végző bányakamara és a pénzverést vezető pénzverőkamara egyesítve lett, így a folyamat az érc beváltásától egészen a pénz kibocsátásáig egy helyen zajlott le, a bányakamarai székhelyen. Ez az összetett kamara két királyi felségjog gyakorlásában vett részt, azt officinákban dolgozó alkalmazottakat általában a *perceptor* nevezte ki a kamara engedélye után, ha a bányákat és a kamarákat bérlő vezette, akkor saját embereit alkalmazhatta, ehhez nem volt szükség kamarai jóváhagyásra.¹⁹ A könyvelés és az ellenőrzés menete megegyezett az alsó-magyarországi bányavárosoknál bemutatott ügymenettel, itt az ellenőrző hatóság Kassán volt, a számvevő hivatalban két iroda működött: egy latin és egy német, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva (*officina rationaria Latina et Germanica*).²⁰ A tizenötéves háború eseményei, majd a Bocskai felkelés jelentősen befolyásolták a kassai kamara történetét. 1604 őszén különösen nagy ellenszenvvel fordultak a felső-magyarországi rendek a hűtlenségi perek lefolytatása miatt a magyarországi kamarák felé, ennek a Szepesi Kamara áldozatul is esett. Bocskai István a rendek nyomására feloszlatta a kamarát, az indoklás szerint: „*minden gonoszságnak kútfejei*”, így egészen 1607 áprilisáig nem működött.²¹ Illésházy István és Vízkelety Tamás, mint a felső-magyarországi deputáció tagjai újraszervezték kassai adminisztráció néven, az akkor még rosszul csengő kamara elnevezés helyett. A bányagazgatást továbbra is az adminisztráció felügyelte, igaz, csökkentett tisztviselői karral ellátva. Az adminisztráció (*administratio proventuum*) vezetője Bocskai István egykori tanácsosa, id.

¹⁸ ACSÁDY 1894. 52. illetve KENYERES 2008. 119.

¹⁹ KENYERES 2003. 61-93. illetve GYÖNGYÖSI 2008. 185.

²⁰ EMBER 1946. 164.

²¹ MOE XI. 350-356.

Hofmann György és a későbbi nádor, Thurzó György is meghatározó szerepet játszott a kamara újjászervezésében.²²

A Szepesti Kamara alá tartozó szatmári bányavidék központjában, Nagybányán működő bányaigazgatás az adott korszakban a kamarai kezelés és a bérleti rendszer között mozgott.²³ Nagybánya és a hozzá tartozó bányásztelepülések geopolitikai helyzete igen kényes volt, hiszen két állam határán feküdtek, ez a „határváros” jelleg a bányaigazgatási rendszerben betöltött helyükre is igaz. 1571 és 1580 között kamarai igazgatás alatt állt a nagybányai bányakamara, pénzverde és a kincstári tárna, a Királytáró (*Königsgruben / Fodina Regia*). A bányakamara és a pénzverde élén a pénztárnok állt, a bányamester tisztség betöltésére nincsenek erre az időszakra vonatkozólag források. A pénztárnok feladata az ércbeváltás lebonyolítása, az officinák megfelelő működésének biztosítása, a pénzverés szabályos és törvényes menetének megvalósítása volt, emellett meghatározott időközönként számadást kellett készítenie a bevételekről és a kiadásokról. Az officinák vezetői és alkalmazottai mellett ő is a kincstártól kapta a fizetését, a kamaránál keletkezett hiányért magánvagyonával volt felelős.²⁴ A pénztárnok hasonló jogkört gyakorolt, mint a 15.század végén a kamaraispán, ugyanis bírói szerepkört is ellátott, egyes, a bányászattal kapcsolatos ügyben jogosult volt eljárni.²⁵ Ebben az időszakban két királyi bizottság járt a vidéken, hogy javaslatokat tegyen az esetleges reformokról. A második bizottságnak, 1574-ben emellett még feladata volt, az akkori pénztárnok, Wilhelm Scheuenstuel elleni panasz kivizsgálása volt. A városi vezetés panaszolta be, mert véleményük szerint visszaélt bírói hatalmával és a számadásokban szereplő adatokkal sem volt minden rendben.²⁶ A következő adat a pénztárnoki tisztség betöltéséről 1576-ból van adatunk, ekkor Michael Krenglert nevezte ki az Udvari Kamara Scheuenstuel helyére. Kapott támogatást a kincstári tulajdonban lévő bánya felújítására, azonban a nehéz feladattal ő sem tudott megbirkózni, ezért 1579 nyarán beadta a lemon-

²² EMBER 1946. 165-166. illetve PÁLFFY 2010. 396-397.

²³ Tanulmányomban a legfontosabb kutatási eredményeket közlöm, a nagybányai térség bányaigazgatásának több aspektusát több cikkemben taglaltam.

²⁴ RAUSCH 2008. 170-172.

²⁵ Uo. vö. GYÖNGYÖSI 2008. 185.

²⁶ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12b fol. 904-921.

dását.²⁷ A források elemezése alapján kijelenthetjük, hogy a bányakamara vezetőjének meg kellett volna oldani az égető pénzügyi problémákat, fel kellett volna lépnie az egyre jobban növekvő csempészet ellen, a tárnák bányavízmentesítését is biztosítani kellett volna, illetve segíteni a nehéz helyzetben lévő magántárna tulajdonosokon.²⁸ Ez egy olyan kihívást jelentett, amellyel a kinevezett kamarai tisztviselők nem voltak képesek megküzdenni. Emiatt már 1578-ban felmerült az Udvari Kamara tanácsosaiban a gondolat, hogy egy megfelelő bérlőt kellene találni. A Szepesi Kamara a tárgyalások elején ellenállt a bérlői koncepciónak, mert véleménye szerint a kincstár nem eshet el a monopóliumokból származó haszontól, azonban végül engedni kényszerült.²⁹ 1580-ban az Udvari Kamara javaslatára idősebb Felician von Herberstein stájer főúr vette bérbe a nagybányai Királytárót, a bányakamarát és a pénzverdét, az első szerződés értelmében egy évre, majd a szerződés meghosszabbítása nyomán még két évre, minden egyes évben növekvő bérleti díjjal. Az első évben 7000 forintot, a másodikban 8000 forintot kellett fizetnie, majd két évig 9000 forintot, és meghatározott mennyiségű nyersfémeket kellett leadnia a bányakamarába olvasztásra.³⁰ 1585-ben Báthory István egykori családi birtokaiért cserébe megkapta Nagybányát, a bérlő továbbra is a Herberstein család maradt. A birtokcsere nyomán a nagybányai pénzverde is a Báthori család kezére került, ami azonban a királyi felségjognak számító pénzverés hovatartozását kérdőjelezte meg. Az Udvari Kamara kikérte a kassai és a pozsonyi tanácsosok véleményét, a két kamara álláspontja az volt, hogy a lengyel király a pénzverdében nem verethet pénzt a saját képére, mert arra csak a magyar uralkodónak van joga, így a nagybányai pénzverdéből csak a magyar király képével ellátott dukátot és tallért bocsáthattak ki.³¹ A pénzverési joghatóság körüli problémák 1595 és 1597 között oldódtak meg, miszerint Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem fennhatósága alatt lévő nagybányai pénzverdében a német-római birodalmi fejedelmekhez hasonló jogkörrel verethetett pénzt, szigorúan a mindenkori magyar uralkodó képére. 1588-ban újabb bérleti szerződést kötött meg az erdélyi kancellária Felician von

²⁷ MOL E 244 5292. t. fol. 151-154. illetve RAUSCH 2008. 178.

²⁸ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12b fol. 441-448., fol. 566-567. illetve RAUSCH 2008. 178.

²⁹ A tárgyalássorozatra ld. RAUSCH 2008. 180-182.

³⁰ ÖStA HKA VUG R. Nr. 12c fol. 1172-1177.

³¹ RAUSCH 2007. 35-38. illetve ÖStA HHStA Ung. Akten Fasc. fol. 24-27.

Herbersteinnel, ez három évre szólt, azonban a bérlő halálával két fia vette át a vállalkozást, velük hasonló kondíciók mellett meghosszabbították a megállapodást, egészen 1597-ig. Ennek értelmében bérelték meghatározott összegért a Királytárót, a bányakamarát és a pénzverdét, joguk volt újabb bányák kutatására és megnyitására, illetve a körmöci liga szerint kellett a pénzverőházban az arany és ezüst érméket verni. Az 1580 és 1597 közötti időszak fontos fejlődési periódus volt a térség életében, a stájer származású család fejlesztései, modernizációs fellendítették a gazdaságot, magasabb volumenű pénzverési kurzust vezettek be. Ezek alapján kijelenthető, hogy sikeresebben oldották meg a rájuk bízott feladatot, mint a kamarai tisztviselők.³² Báthori Zsigmond 1597-ben nem hosszabbította meg a szerződést Friedrich von Herbersteinnel, így újabb, megfelelő bérlőt kellett keresniük. Az 1597-től egészen 1601-ig tartó időintervallum átmeneti időszak, bérlők és kamarai bizottságok váltották egymást Nagybányán, ezek közül kiemelkedett az 1601. évben kiküldött bizottság jelentése, amelynek tagja Georg Vischer, és az egykori Herberstein-familiáris, Johann Erck volt. A jelentéshez csatolt kiegészítő iratok részletes leírást tartalmaznak a legnagyobb tárnákról, tulajdonosaikról és a bányakamara pénzügyi helyzetéről. A biztosok véleménye szerint, a korábbi koncepció a bérlési rendszer előnyeiről nem volt reális, ezért szerintük vissza kell térni a kamarai kezeléshez, mert egy kinevezett tisztviselő sokkal nagyobb odafigyeléssel fogja végezni a munkáját, mivel felelősségre is vonható.³³ Ezt a tervet azonban a korábban is felmerülő problémák mellett a tizenöt éves háború eseményei megakadályozták, ugyanis a kamarai kezelésbe vételhez tőke átcsoportosításra lett volna szükség, amit az állandó pénzhiánnyal küszködő pénzügyigazgatás ilyen körülmények között nem tudott biztosítani. Ezért maradt a központi kormányzat a bérlési rendszerénél, 1601-ben azonban egy új bérlő-csoport jelent meg Nagybányán, a Lisbona-Wagen kereskedő pár. Ennek következtében két új régió kapcsolódik bele a térség gazdasági vérkeringésébe: a németalföldi és az alsó-ausztriai. 1601-től kezdve Gerhard Lisbona lesz a nagybányai bányászat vezetője, az 1600-ban megvásárolt Herberstein bányavagyon segítségével, és egészen 1613-ig irányítja a helyi bányászatot. Georg Wagen 1603 után eltűnik a forrásokból, ezután a források egyedül Lisbonát

³² *Királyi könyvek* I. 378-379. és 431-433., illetve GÜNDISCH 1933. 14-15.

³³ OBORNI 2005. 333-346. A jelentésre ld. ÖStA HKA VUG R. Nr. 13a fol. 71-80.

említik, mint a Királytáró és bányakamara bérlőjét.³⁴ A bérleti szerződés nem tért el sokban a Herberstein családdal kötöttől, rövid időre kapták meg a bérleti jogot, meghatározott összegért, amely évenként fokozatosan nőtt, kötelességük volt egy előre megadott nyersérc mennyiséget saját tárnájukból leadni, és alkalmazottaikat szabadon választhatták meg.

Az erdélyi ércbányászat igazgatása

Az erdélyi területen kitermelt nemesércek messze földön híresek voltak a 16. században is, gazdagok voltak ezüstben és aranyban, és jelentős volt az aranymosásból származó haszon. Ebből az iparágból származó haszon fontosságát az erdélyi állam vezetői is felismerték, azonban elegendő pénz és szakember hiányában általában inkább bérbe adták őket.³⁵ Mélyművelésű tárnáknál komoly összegeket kellett a vízmentesítésre, a szelőzés megoldására, illetve járatok kiépítésére fordítani, ezért döntöttek az „árendába adás mellett”. A nagy hagyományokkal bíró három központi bányavárost: Zalatnát, Abrudbányát és Offenbányát a Báthory korszakban az esetek döntő többségében magánbérli irányította, mint zalatnai prefektus, ezzel kapcsolatban egy sajátosságot megjegyezhetünk, két család birtokolta huzamosabb ideig a zalatnai bérletet, a Grison és a Genga család, mindkét família itáliai származású volt.³⁶ Az ércbányászat igazgatása az Erdélyi Fejedelemség területén másképpen fejlődött, mint a Magyar Királyságban, itt nem alakult egy központi kincstári hatóság, amelynek vannak területi alárendelt szervei, hanem megmarad a későközépkori struktúra, a bányakamarák és a pénzverdék kettősével, a kancellária és a fejedelmi prefektus paralel igazgatása alatt. Ezt a rendszert azonban nem szabad lebecsülni, a fejedelmek erőikhez mérten megpróbálták megreformálni, jobbá tenni, és a reális eredmény, amelyet ez a kis állam nyújt ezzel kapcsolatban (is), nem kevés.³⁷ Az Erdélyi Fejedelemség primér feladata a hadügy volt, sajátos geopolitikai helyzete miatt, minden eseményre a leggyorsabban kellett a vezetőknek

³⁴ RAUSCH 2009. 223-243.

³⁵ OLÁH 2000. 49.

³⁶ MOL F1 Libri Regii 3. k. fol. 312-313. illetve *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei* I. 378-379. A mélyművelésre ld. ZSÁMBOKI 1998. 191-193.

³⁷ TRÓCSÁNYI 1980. 417.

reagálniuk, ezért több terület, mint például a bányászat is, hátrányt szenvedett, de ennek ellenére több reformkísérletről is tudunk a Báthori korszakban. Báthori István és a Hármastanács levelezéséből tudjuk, hogy felismerte az érc-kitermelésben és a pénzverésben rejlő hasznokat, ezért is alkalmazta Felician von Herbersteint és a Jacob Grisont, mint elismert szakteknintélyeket. Báthori Zsigmond alatt új pénzermék jelennek meg az erdélyi pénzverőházakban, a fejedelemségben vert pénzek eljutnak egészen a németalföldi tartományokig. Báthori Gábor pedig 1613-ban centralizálni kívánta az ércbányászatot, ezért kinevezte országos ágazati vezetőnek Gerhard Lisbonát.³⁸

A paralel igazgatás alatt működő bányakamarák hasonló felépítéssel rendelkeztek, mint a korábban leírtak, annyi különbséggel, hogy itt a bérlők saját alkalmazottai dolgoztak, a kiválasztásba a kormánynak nem volt lehetősége beleszólni. Vizsgáljuk meg a két központi hatóság szerepét ebben a struktúrában. A kancellária volt a fejedelmi kormányzat legfontosabb szerve, tevékenysége a fejedelmi hatalmon alapult. Tevékenysége a kincstári ügyekben is meghatározó, itt történt az expeditio is. Az ércbányászattal kapcsolatos ügycsoport a többinél kisebb arányú, de erősen differenciált. Elsőként a kincstári bánya- és kohóművek birtoklásával kell kezdenünk. Ide tartoztak a zálogba és bérbe adások. A bányaműveléssel kapcsolatban a legfontosabb feladatuk volt a bányauradalmak állapotáról szóló jelentések elkészítése, és azok referálása. Gyakori tárgya volt az ügyintézésnek az anyagellátás, a munkaerő-kérdés, az arany beszerzése illetve eladása. Az ezüsturbura, és az ezüstválasztás kérdése már ritkábban fordult elő az ügyforgalomban, mivel az a hagyományos szervezettel és a megszokott módon folyt, a kormányzat beavatkozása nélkül. A legkevesebb ügyet a pénzverésügyhöz köthetjük, pedig a fejedelemség ebben az időszakban komoly pénzhiánnyal küszködött.³⁹

A paralel igazgatás másik eleme a fejedelmi praefectus tisztsége volt. Ez a tisztviselő a kancelláriától függetlenül működő kincstári igazgatáshoz tartozott, amelynek vezetője a kincstartó volt. A praefectus a rangfokozatát tekintve jóval szerényebb volt, mint a kancellária vezetője, de a kincstári igaz-

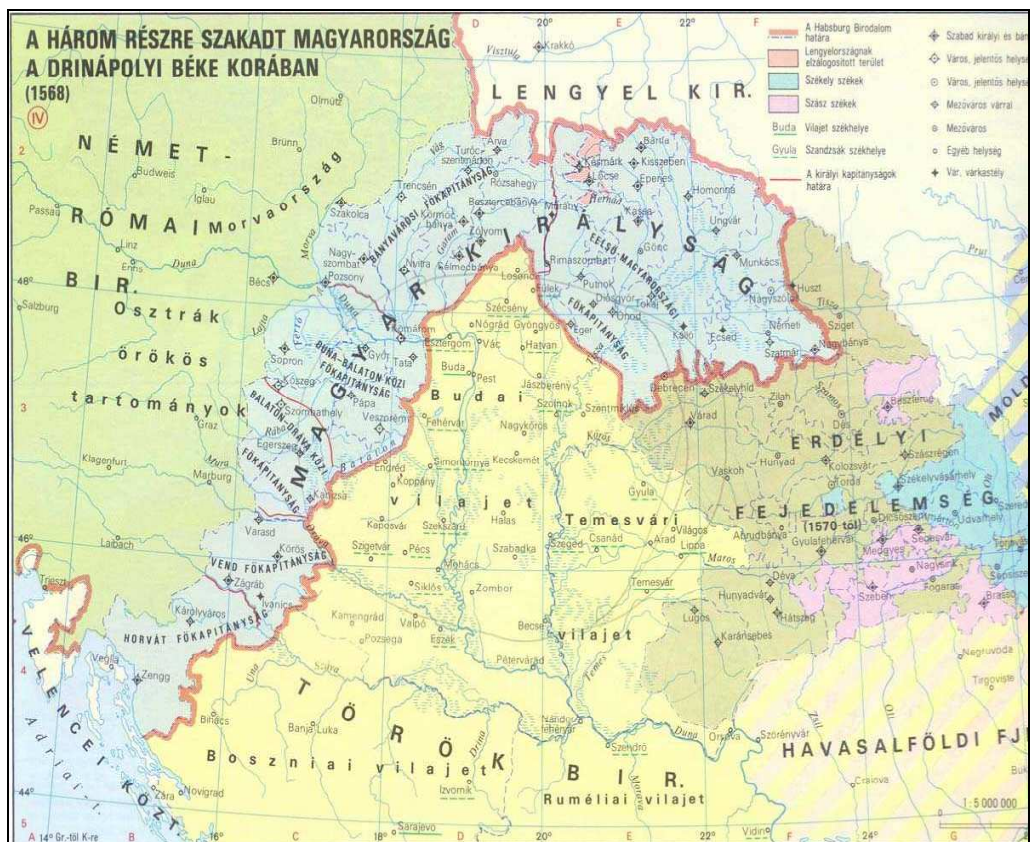
³⁸ RAUSCH 2007. 15-17. TRÓCSÁNYI 1980. 335., valamint BUZA 1996. 267-284.

³⁹ TRÓCSÁNYI 1980. 181, 229, 232. Pénzhiányra ld. VERESS 1948. 213.

gatásban igen fontos szerepet játszott. A főtiszt hatáskörébe tartozott jelentések kérése a bányaművelés eredményeiről, a bányatermék-készletekről. Hozzá tartozott az eszközök, és az anyagszükségletek biztosítása, illetve élelmiszer kiutalás. A korszakból származó pénzveréssel kapcsolatos ügyben nem intézkedett.⁴⁰

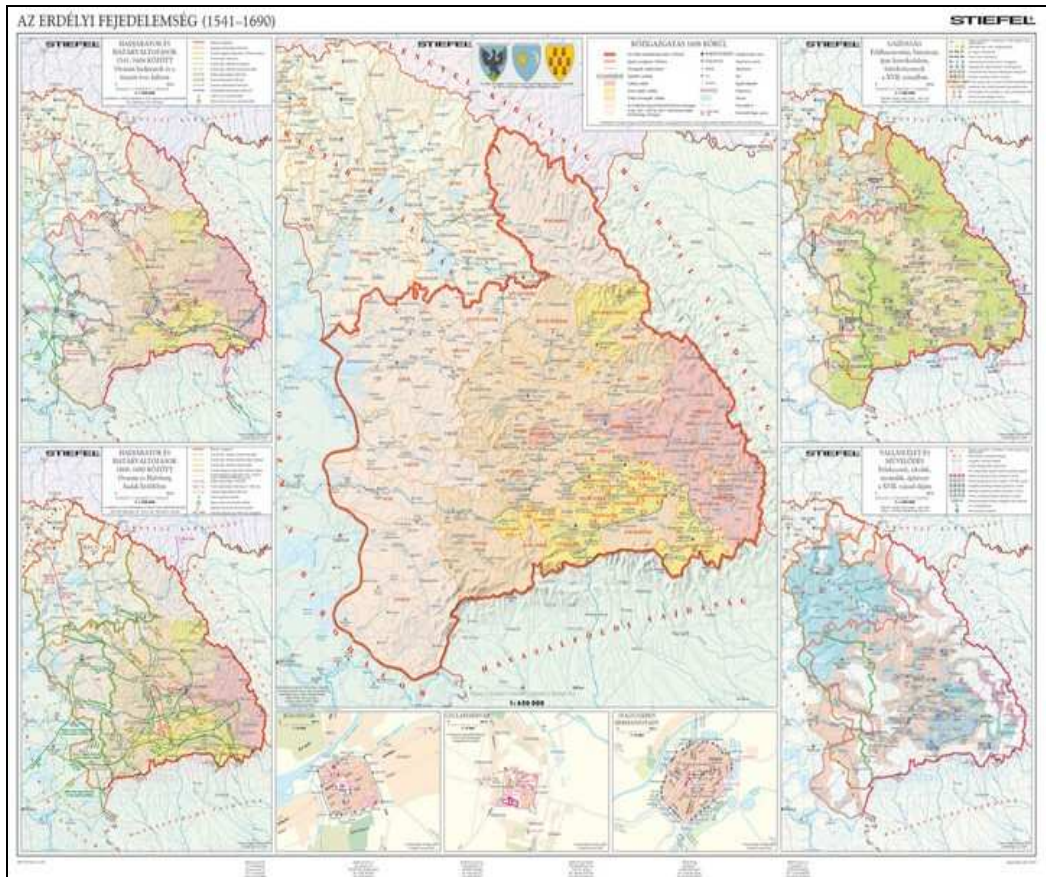
⁴⁰ Trócsányi 1980. 327-328. o.

Melléletek

1. kép

Magyar Királyság és Erdély a drinápolyi béke korában (1568)

2. kép
Az Erdélyi Fejedelemség (1541-1690)

3. kép
A nagybányai pénzverdéből származó pénzveret (1599)
I. Rudolf magyar király képével

Levéltári források és szakirodalom

Levéltári források

MOL E 244	Magyar Országos Levéltár (Budapest), Szepesi Kamara levéltára, Minutae-Expeditiones camerales
MOL F1 Libri Regii	Magyar Országos Levéltár (Budapest), Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri regii
ÖStA HHStA Ung. Akten	Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Haus- Hof und Staatsarchiv, Ungarische Akten
ÖStA HKA HF. Prot.	Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Hofkammer Archiv, Hoffinanz Protokolle
ÖStA HKA VUG	Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Hofkammer Archiv, Vermischter Ungarische Gegenstände

Szakirodalom

ACSÁDY 1894	ACSÁDY Ignác: <i>A pozsonyi és szepesi kamarák (1565-1604)</i> . Bp., 1894.
<i>Királyi könyvek I</i>	<i>Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei (1569-1602). I. kötet.</i> Szerk.: Fejér Tamás. Kolozsvár, 2005. (Erdélyi történelmi adatok VII/3).
BUZA 1996	BUZA János: Dukát – tallér – dutka. Erdély pénzverésének strukturális változásai a 17. század elejéig. In: <i>In Memoriam Barta Gábor (Tanulmányok Barta Gábor emlékére)</i> . Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996. 267-284. o.
<i>Documente III.</i>	<i>Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. I-V. Acte și scrisori (1585-1592)</i> . Publ: Dr. Andrei Veress. București, 1929-1932.
ECKHART 1914	ECKHART Ferenc: A főbányagrófi hivatal szervezése. <i>Századok</i> , 1914/3. 197-213. o.
EMBER 1946	EMBER Győző: <i>Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig</i> . Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság és hivaltörténet 1.)

- GÜNDISCH 1933 GÜNDISCH, Gustav: *Geschichte der Münzstätte Nagybánya in der Habsburgischer Zeit (1530-1828)*. (kézirat). Wien, 1933.
- GECSÉNYI 2001 GECSÉNYI Lajos: Kamara tanácsosainak összetételéről a 16. században. In: *A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára*. Szerk.: Seifert Tibor. Bp., 2001. 55-70. o.
- GYÖNGYÖSI 2008 GYÖNGYÖSI Márton: Pénzverés és pénzügyigazgatás (1387-1526). In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon*. Szerk.: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Bp., 2008. 185-197. o.
- KENYERES 2008 KENYERES István: *Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a török ellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Bp., 2008. (Habsburg történeti monográfiák 2.)
- MOE IX. *Magyar Országgyűlési Emlékek. IX. kötet*. Szerk.: Fraknói Vilmos. Bp., 1883.
- OBORNI 1996 OBORNI Teréz: Habsburg kísérlet Erdély pénzügyigazgatásának megszervezésére (1552-1553). In: *In Memoriam Barta Gábor (Tanulmányok Barta Gábor emlékére)*. Szerk.: Lengvári István. Pécs, 1996. 165-176. o.
- OBORNI 2005 OBORNI Teréz: Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén. *Történelmi Szemle*, 2005/3-4. 333-346. o.
- OLÁH 2000 OLÁH Miklós: *Hungária*. Ford.: Németh Béla. Bp., 2000.
- PÁLFFY 2010 PÁLFFY Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2010. (História Könyvtár)
- RAUSCH 2007 RAUSCH Petra: *Adalékok az erdélyi nemesérbányászat történetéhez a 16. század második felében. Egy bányászati reformer élete és munkássága: Herberstein Felicián (1540-1590)*. Pécs. 2007. (szakdolgozat)
- RAUSCH 2008 RAUSCH Petra: „Rivuli Dominarum ac oppidi medii montis”. A szatmári bányavidék és a nagybányai bányakamara 1550-1580 között. In: *Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola Kutatási Füzetek 13*. Szerk.: Bene Krisztián – Sarlós István – Vitári Zsolt. Pécs, 2008. 167-189. o.

- RAUSCH 2009 RAUSCH Petra: A szatmári bányavidék bérlői Báthory Gábor uralkodása alatt (1608-1613). Gerhard Lisbona tevékenysége (?-1618). In: *Báthory Gábor és kora*. Szerk: Papp Klára-Jeney-Tóth Anna Mária, Ulrich Attila. Debrecen, 2009. 223-243. o.
- TRÓCSÁNYI 1980 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata (1540-1690)*. Bp., 1980. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság és Hivataltörténet 6.)
- VERESS 1948 *Epistolarum transylvanicum Stephani Bathory regis Poloniae (1581-1585)*. Szerk.: VERESS Endre. Bp., 1948. (Monumenta Hungariae Historica LXII.)
- WINKELBAUER 2003 WINKELBAUER: *Österreichische Geschichte (1522-1699). I. Band*. Wien, 2003.
- ZSÁMBOKI 1998 Dr. ZSÁMBOKI László: A korszak bányászatának története. In: *A magyar bányászat évezredes története. I. kötet*. Bp., 1997.